

Mangeromstuftene – en presentasjon

Jørn Erik Henriksen

<https://doi.org/10.7557/ottar.7929>

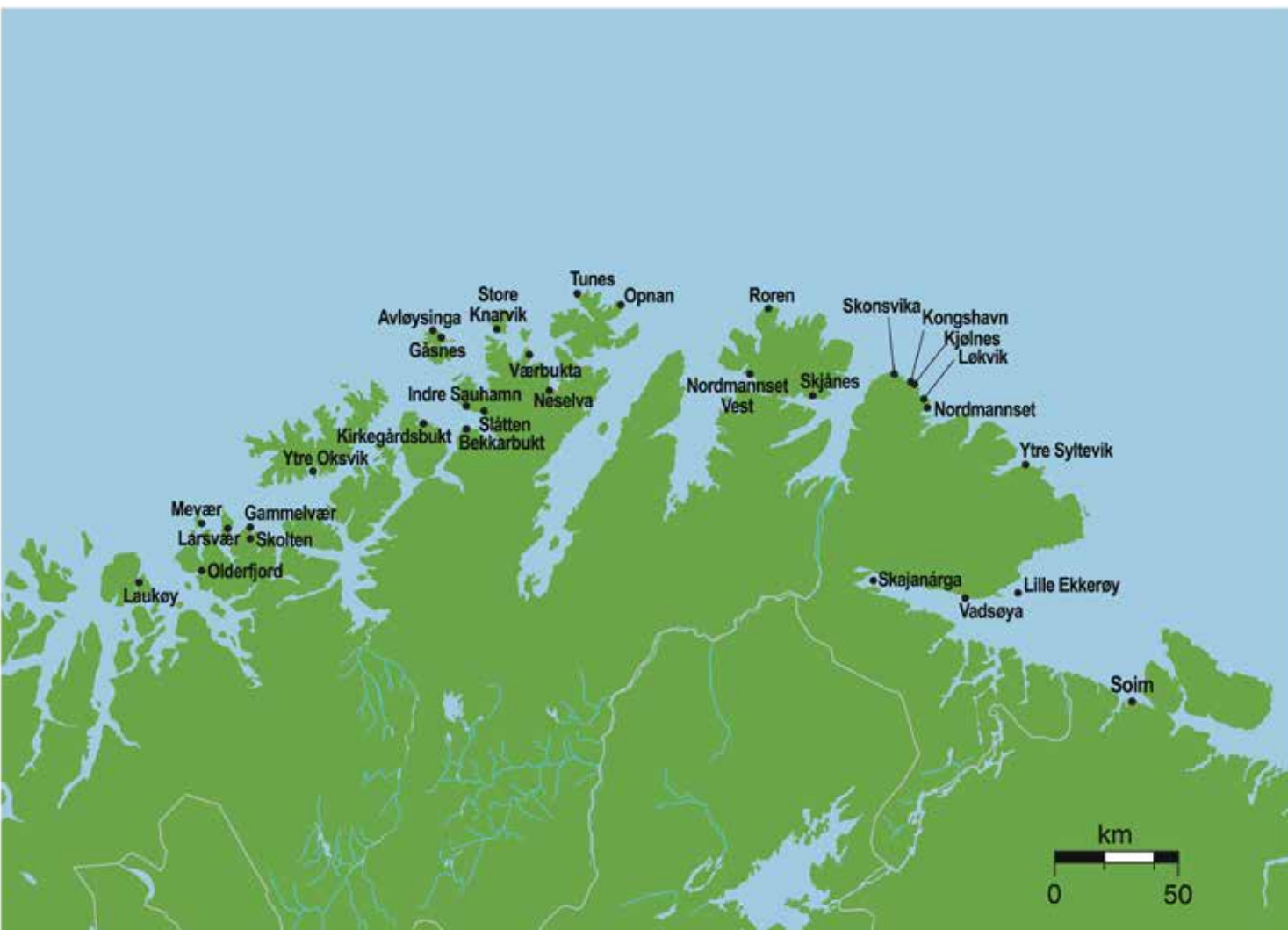
Som følge av et omfattende arkeologisk forskningsprosjekt fra 2001–2005 har vi fått økt kunnskapen om mangeromstuftene. Her følger en oppsummering av grunnleggende kjennetegn ved fenomenet mangeromstufter, basert på forskningsprosjektets innledende resultater.

Som navnet tilsier, er mangeromstufter synlige rester etter hus med mange rom. Størrelsen varierer fra små tufter på tre–fire rom, til store anlegg med opptil 20 rom. Veggene var bygget av torv, jord og stein, og gulvene ofte gravd godt ned i bakken. Tuftenes framtoning varierer, men de største er iøynefallende kulturminner som dekker flater på flere hundre kvadratmeter og som fremdeles ruver i terrenget.

Området der mangeromstuftene er registrert sammenfaller med et omstridt område i mellomalderen. I avtalen som ble inngått mellom Norge og Novgorod på begynnelsen av 1300-tallet, ble grensen for det reinte norske området satt ved Lyngstuva. Herfra og østover til Ponoj på Kolahalvøya hadde både russere (karelere) og nordmenn skatte- og handelsrett. Mangeromstuftene finnes fra Tofteelva på Laukøy i Nord-Troms i vest, til

Figur 2.1: Amtmann Lilienskiolds akvarell av mangeromstuften i Kongshavn, Berlevåg kommune. «Slottets» ruiner kan ha vært så godt bevart på Lilienskiolds tid, at det er bildets minst fantasifulle element. Kopi fra Finnmark fylkesbibliotek.

Figur 2.2: Geografisk fordeling av kjente mangeromstuffer. Kart: Rudi Jozef Maria Caeyers

Soim rett øst for Petsjengafjorden i Murmansk fylke i øst.

Dette innebærer at alle mangeromstuftene ligger nord(øst) for Lyngenfjorden og dermed nord for den nordlige grensen til det fellesnorske kongedømmet i tidlig mellomalder. Mangeromstuftene ligger også øst for det sammenhengende norrøne bosetningsområdet i jernalderen, slik det framkommer i historiske og arkeologiske kilder. Selv om det ble etablert enkelte norrøne bosetninger langs kysten av Vest-Finnmark i vikingtid (se Andreassens artikkel), er bildet fortsatt preget av at jernalderens kulturlandskap skifter karakter på kysten av Nord-Troms – fra et område preget av norrøn gårdsbosetning til et karakterisert av samisk fangstbosetning.

Finnekongers slott, alminnelig byggeskikk, eller militære anlegg?

Et av disse store og komplekse anleggene ligger i Kongshavn ved Kjølnes fyr øst for Berlevåg og

består av tjue rom av ulik størrelse innenfor en tilnærmet sirkulær struktur. Anlegget framstår nærmest som «befestet» og er omgitt av kraftige murer av stein. Utenfor anlegget er det spor av en oppmurt vei og en velbevart brønn. Anlegget og brønnen omtales flere ganger i 1680- og 1690-årene. Amtmann Hans Hansen Lilienskiold skrev mest utførlig om stedet, og oppfattet anlegget som en «slottsruin», nærmere bestemt som «kjølneskongens slott».

Lilienskiold knyttet anlegget til eldre beretninger om «finnekonger», samiske konger eller stormenn, som også omtales i flere norrøne sagaer nedskrevet i mellomalderen. Lilienskiold så for seg at mangeromshuset i Kongshavn var slottet til Martin finnekonge, som skal ha oppsøkt kong Håkon 5. Magnusson i Trondheim i 1310. Lilienskiold nedtegnet også en lokal folkevise om kjølneskongen, som er den eneste av mellomaldersk form fra Finnmark. Ifølge Lilienskiold var visen historisk dokumentasjon, som også informerte om slottets og Martins undergang. Slottet i Kongshavn

ble angrepet av en flåtestyrke fra England, og brent. Siden falt slottet i ruiner, og ble glemt.

Utgravninger i Kongshavn viste at mangeromsanlegget verken var et slott eller en borg, eller ble brent ned på noe tidspunkt (se Olsens artikkel). Det gjør ikke kulturminnet mindre interessant av den grunn.

Langt senere, på 1920- og 1930-tallet ble mangeromstuftene med utgangspunkt i den på Soim, og samlingen av slike tufter på Vadsøya, tolket vidt forskjellig og som henholdsvis tilknyttet eldre øst-samisk boligskikk og norsk fiskeværsbosetning. Først på 1960- og 1970-tallet ble det registrert flere mangeromstufter på kysten av Finnmark, og det ble klart at slike tufter ikke bare var å finne i Øst-Finnmark og på Kola.

Utgravninger foretatt av Povl Simonsen på Vadsøya i 1976–1978 ledet til en fortolkning som lenge var rådene, nemlig at mangeromstuftene var spor av den alminnelige byggeskikken i de tidlige norske fiskeværene som ble etablert langs kysten av Finnmark fra 1200-tallet og framover. Men, som vi skal komme tilbake til, så samsvarer ikke deres lokalisering helt med plasseringen til fiskeværene. Lokaliseringen preges gjerne i like stor grad av at utsikten til skipsleden er god, og følgelig også muligheten til å overvåke den.

Siden flere av mangeromstuftene er solide konstruksjoner, åpnet dette for alternative hypoteser om at de kunne være etablert som befestede administrative og økonomiske støttepunkter på grunn av den turbulente politiske situasjonen i mellomalderens Finnmark. Partene i rivaliseringen, norske myndigheter, karelere og russere underlagt bystaten Novgorod, ble da alle mulige kandidater i diskusjonen om opphav til mangeromshusene. Denne tolkningen ble lansert i forbindelse med en arkeologisk undersøkelse i Kirkegårdsbukta i Hammerfest kommune i 1996, utført av Reidun Laura Andreassen og Håvard Dahl Bratrein.

Da det ble startet et stort internasjonalt forskningsprosjekt om mangeromstuftene i 2001 finansiert av Norges forskningsråd, var det naturlig å ta utgangspunkt i de etablerte forklaringsmodellene fra de foregående tiårene. For å undersøke disse og andre tolkningsmodeller, ble det først foretatt systematisk arkeologiske registreringer og prøveutgravninger i 2001 og 2002. Disse forundersøkelsene ble fulgt opp av mer omfattende utgravninger i Berlevåg kommune i årene 2002–2004. Registreringene viste at mangeromstufter er nokså vanlige i kystområdene av Finnmark, men at de også forekommer i Nord-Troms. Registreringene i regi av forskningsprosjektet, kombinert med lokaliteter som er blitt kjent etter 2005 har medført

en kraftig økning i kjente mangeromstufter. Vi har nå oversikt over ca. 45 mangeromstufter fordelt på 33 lokaliteter. Noen steder har bare én mangeromstuft, mens andre har flere.

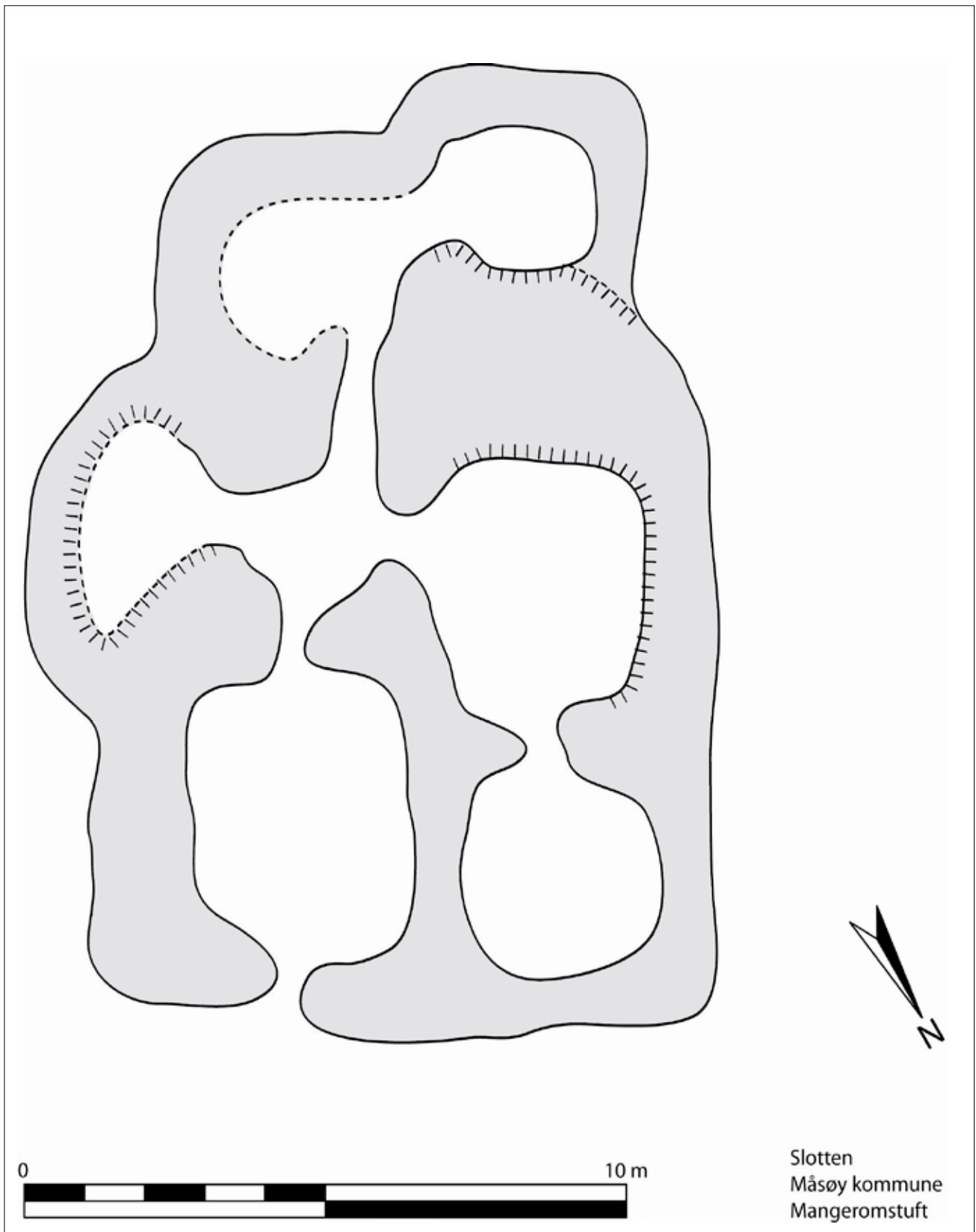
Lokalitetene ligger særlig tett på Varangerhalvøya, med mange lokaliteter nær Berlevåg. Her befinner noen av de mest komplekse anleggene seg, mens den største kjente konsentrasjonen av mangeromstufter på ett sted finnes på Vadsøya, lenger øst. Det ble videre klart at mangeromshus er et fenomen som ble introdusert til regionen i mellomalderen.

Hva er mangeromstufter?

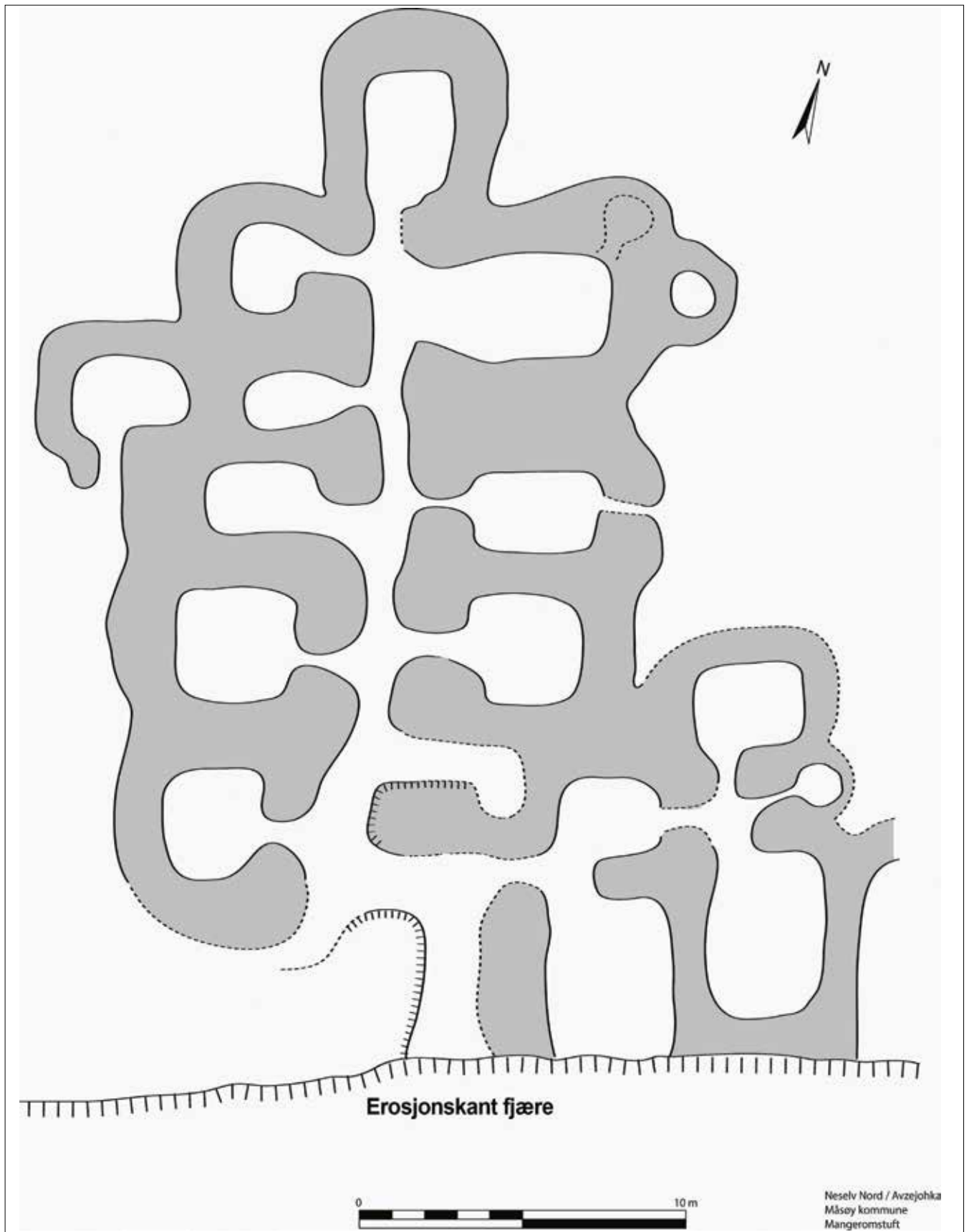
Forståelsen av hva som kjennetegner mangeromstufter er basert på utgravninger i deler av de store anleggene i Berlevåg, og på feltregistreringer der inntrykket først og fremst er dannet på bakgrunn av hva som kan ses på overflaten i dag. De fleste mangeromstuftene er spor etter store, og komplekse bygninger hvor noen har vært bebodd gjennom lange tidsrom, mens andre bare var brukt i kortere tid. Alle mangeromstufter er rester etter en bygningsstruktur der flere rom er bygget sammen slik at de utgjør en enhet. En ytre, mer eller mindre sammenhengende vegg eller voll omslutter rommene og eventuelle åpne områder mellom dem. Inngang til selve mangeromshuset har foregått gjennom en eller flere døråpninger i den felles, ytre veggen. Ferdsele mellom rommene inne i selve bygningskomplekset foregikk via døråpninger fra et rom til et annet, eller via korridorsystemer som knyttet rommene sammen. Aktivitetene tilknyttet mangeromstuftene krevde i noen tilfeller separate hus, som naust og andre bygninger til lagring eller tilberedning.

Basert på hvordan adgangen til rommene er organisert i mangeromstuftene, er det mulig å skille mellom to hovedtyper. Den første består av mangeromstufter hvor den interne ferdsel hovedsakelig skjedde direkte fra et rom til et annet, eller via korte korridorer. Slike mangeromstufter har ofte en tilnærmet kvadratisk eller rektangulær ytre form, mens andre har tilfeldig eller «organisk» form.

I den andre gruppen har korridorer styrt ferdselen mellom rommene, og vi ser en tendens til at slike mangeromstufter er mer symmetriske i utformingen. En undergruppe med én sentral midtløpende korridor utmerker seg i så måte. Her ligger rommene i pent organiserte rekker på hver side av korridoren, noe som gir inntrykk av at mangeromstuften var et hus bygget etter en klar plan. Korridoren begynner i inngangspartiet, vanligvis vendt mot sjøen, mens den ender i et sentralt plassert rom lengst bak.

Figur 2.3: Plantegning av mangeromstuft med tilnærmet kvadratisk eller rektangulær ytre form, Slotten, Måsøy kommune.

Figur 2.4: Mangeromstuft med sentralt plassert midtkorridor, Neselva sør, Måsøy kommune.

I tillegg kan man betrakte de største mangeromstuftene, Skonsvika og Kongshavn i Berlevåg kommune som en tredje type (se Olsens artikkel). Begrepet mangeromsanlegg er mer passende for så komplekse strukturer. I disse er begge prinsippene for adgang mellom rommene påvist, samt åpne områder avsatt til andre aktiviteter mellom boligområdene. Det er mulig at flere store mangeromstufter som hittil ikke er underlagt arkeologiske utgravninger kan karakteriseres som anlegg, med Mevær på Loppa øy i Loppa kommune (se Andreassens artikkel) og Nordmannset på Nordkinnhalvøya i Lebesby kommune som de mest opplagte kandidatene.

I den motsatte ende av skalaen, finnes mangeromstufter med bare tre rom med felles ytre vegg og en korridor fra en felles inngang som åpner seg til samtlige rom. Trekløverformen gjør tuftene gjenkjennelige, og det kan være grunn til å definere også disse som en egen type. Vi kjenner imidlertid kun to slike, en på Tunes, Magerøy

kommune, og en på Skjånes i Gamvik kommune. Ingen av disse er daterte, eller utgravd. En annen liten tuft med bare tre rom, i Værbukta, Måsøy kommune, ble prøvegravd og datert til 1277–1430 e.Kr., men denne har ikke noen klar trekløverform. Vi må imidlertid vokte oss for å ikke bli for detaljert i typeinndelingen, som lett kan gi inntrykk av en fastere arkitektonisk standard enn det som på noe tidspunkt har vært realitetene. Man må også ta høyde for at noe variasjon rett og slett skyldes pragmatiske og improviserte valg påvirket blant annet av hvor, og hvorfor, et mangeromshus ble bygget.

Mangeromstuftene – hvor finner man dem?

Topografien langs kysten av Nord-Troms og Finnmark varierer, og dette har betydning for mangeromstuftenes plassering mellomregionene. I området fra Nordkinn og vestover ser man at mangeromstuftene ligger litt tilbaketrukket fra storhavet (se figur 2.2). Det har en klar

Figur 2.5.: Prøvegravning i mangeromstuften i Værbukta, Måsøy kommune. På bildet sees Colin Amundsen, Jørn Henriksen og Elin Rose Myrvoll. Foto: Bjørnar Olsen

sammenheng med at denne kyststrekningen har en rekke av små og store øyer vendt mot det åpne havet. Det kan virke som at sund og fjord-systemene innenfor til en viss grad er foretrukket, fremfor de mer ubeskyttede områdene langs den ytre kystsonen. Kan hende søkte man en viss beskyttelse mot været fra nord, samt nærhet til den indre ferdselsleia langs kysten? Lenger øst mangler den ytre øyrekken mot storhavet, og mangeromstufter måtte nødvendigvis lokaliseres i det åpne kystlandskapet. Det er bare én mangeromstuft som ligger innerst i en stor Finnmarksfjord, Skadjanjárga på Várjavuonsuolo/Sjøholmen i Varanger.

En sammenligning med hvor de eldste kjente fiskeværene i Finnmark rundt ca. 1520 var anlagt, viser bare sammenfall på Vadsøya, Lille Ekkerøya, Omgang, Opnan og Tunes. På Ingøya ligger mangeromstuftene et lite stykke unna de gamle værene, Ingøy og Gåsnes. Det samme kan vi se på Larsvær på Silda, der mangeromstuftene ligger et godt stykke sør for de eldste fiskeværsområdene på øya. Videre er det verd å merke seg at alle mangeromstuftene som helt mangler markerte korridorer mellom rommene, og som har rektangulær/kvadratisk eller noe mer tilfeldig ytre form, er å finne i Vest-Finnmark.

De fleste mangeromstuftene ligger ved naturlige havner. I områder der havet står ganske åpent på, ligger mangeromstuftene gjerne noe skjermet inne i små vikar, ved keiler, eller i noen få tilfeller, ved elveoser. Et annet forhold er at mangeromstuftene, også de som er mest eksponert mot storhavet, ofte virker skjult for direkte innsyn fra sjøsiden, samtidig som det er lett å holde god utsikt mot havet fra området.

Resultater fra prøvegravingene

Under forundersøkelsene til prosjektet i 2001–2002 utførte vi grundige registreringer i kystområdene fra Toftelva i vest til Vadsøya i øst med sikte på å finne nye mangeromstufter, og dokumentere tidligere kjente lokaliteter på nytt. Kartlegging av kulturmiljøene der mangeromstuftene ble etablert, og bosetningen forut for dette skjedde, inngikk også i prosjektets problemstillinger (se Myrvolls artikkel). For å framskaffe materiale til datering og vurdering av stedenes potensiale for videre utgravning grov vi små testruter på 1 x 1 meter. Til sammen ble 24 karbondateringer foretatt på trekull og bein fra testrutene. Av disse er 12 fra mangeromstufter, mens de øvrige var av gammetufter, nausttufter og andre enkeltliggende strukturer.

De dateringene vi kunne anse som noenlunde sikre, viste at brorparten av mangeromstuftene

stammet fra perioden ca. 1200–1450 e.Kr. Dette gjaldt Tofteelva, Skjervøy kommune, Gammelvær, Loppa kommune og Neselv i Måsøy kommune i Nord-Troms og Vest-Finnmark, mens mangeromstufter på Kjølnes, i Kongshavn og Skonsvika i Berlevåg kommune, fikk samme datering i Øst-Finnmark.

Både i Gammelvær og Neselva finnes andre mangeromstufter enn de som var i bruk i dette tidsrommet. I Tofteelva, hvor ett av rommene av mangeromstuften var datert til hovedfasen i mellomalder, fikk vi også datert prøver fra andre steder i tufta som viser til bruk ca. 100 år senere, på 1400/1500-tallet. Det kan bety at dette mangeromshuset var i bruk i lang tid. Dateringer fra mangeromstuftene i Løkvik i Berlevåg kommune og fra en tuft i Værbukta i Måsøy kommune viste at det tilsynelatende også finnes mangeromstufter hvor bruken ikke går bakenfor 1400-tallet, og at enkelte i sin helhet tilhører tiden etter mellomalderen, det vil si 1500/1600-tallet.

Selv om prøverutene var små, var det generelt godt med funn av bevart beinmateriale på flere lokaliteter, for eksempel i Værbukta, Skonsvika, og Løkvika. I den nevnte mangeromstuften i Værbukta ble det påvist et stort avfallslag helt dominert av torsk (90%), med innslag av hyse, sei og brosme, samt bein av bufe (sau/geit og gris). Slike massive fiskebeinmengder har vi bare dokumentert fra denne mangeromstuften, som altså er en av de yngste mangeromstuftene vi har datert. I en av mangeromstuftene i Løkvika som ble prøvegravd, også den datert til 1500/1600-tallet, fant vi langt mer beskjedne mengder fiskebein, men også her bein av sau/geit og gris. Andre mer uventede funn var deler av en hvalrosskjeve. Under de innledende undersøkelsene av mangeromsanlegget i Skonsvika ble det i ett av rommene funnet store deler av skjelettet fra et lam/kje. Det viste med all tydelighet at det var holdt småfe her. I tillegg til ble det også påvist bein av fisk, gris, rein, hval og sel. Beinmaterialet var svært lovende, og viste variert ressursutnyttelse fra ville og tamme landpattedyr til fisk, hval og sel.

Det ble gjort funn i mangeromsanleggene i Kongshavn og Skonsvika som passer godt med karbondateringene fra mellomalderen. I en av testrutene i Kongshavn ble det funnet et fragment av en bakstehelle, eller stekehelle, til bruk i åpne ildsteder, som dateres utelukkende til mellomalder i Nord-Norge. Som vi skal se senere, ble det funnet store mengder av slike baksteheller i Kongshavn i løpet av de senere, mer omfattende utgravningene. Et annet prøvehull i samme anlegg viste at stedet også hadde bruksfaser i tidlig nytid og moderne tid. Skonsvika ga de mest entydige dateringene etter prøveundersøkelsene. På denne lokaliteten

viste dateringene kun til bruk i mellomalderen. Funn av en jernøks og små fragmenter av keramikk datert til mellomalderen i prøverutene, støttet inntrykket. Et tykt lag av flyvesand dekket hele stedet, og mangeromsanlegget, tilhørende strukturer og organisk materiale var godt beskyttet under dette.

Konklusjon

Etter de innledende undersøkelsene hadde vi et godt utgangspunkt for videre arbeid i prosjektet. Vi visste at mangeromstuftene kom til på 1200-tallet og enkelte steder var i bruk inn på 1500/1600 tallet. Vi kjente til den geografiske fordelingen av mangeromstufter fra Tofteelva til Soim, og at denne sammenfalt godt med området hvor felles beskatning og handel var regulert av avtaler mellom Norge og Novgorod i mellomalderen. De lovende resultatene fra prøveundersøkelsene i Skonsvika og Kongshavn, med hensyn til dateringer og gode bevaringsforhold for bein, gjorde at vi valgte å prioritere videre utgravinger i Berlevåg kommune, med særlig søkelys på disse to mangeromsanleggene.

Litteratur:

- Håvard Dahl Bratrein. Gåtefulle Forsøl. Kulturminnene i Kirkegårdsbukta. Fotefar mot nord. Hammerfest kommune/Finnmark Fylkeskommune. Vadsø, 1996.
- Jørn Erik Henriksen. Kulturmøte og identitet på Finnmarkskysten i tidlig historisk tid, Tolknin-ger basert på arkeologiske analyser av mangeromstufter. Ph.d. avhandling i arkeologi, Norges arktiske universitet. Tromsø, 2016. <https://munin.uit.no/handle/10037/10222>
- Bjørnar Olsen, Przemyslaw Urbańczyk og Colin Amundsen (red.) (2011). Hybrid spaces. Medieval Finnmark and the archaeology of multi-room houses. Novus. Oslo, 2011.

Forfatter:

Jørn Erik Henriksen er førsteamanuensis i arkeologi Norges arktiske universitetsmuseum, UiT. Hans forskning er spesielt rettet mot periodene jernalder og mellomalder (ca.Krf. –1550 e. Kr.) i Nord-Norge, med særskilt fokus på kystområdene av Nord-Troms og Finnmark.

E-post: jorn.henriksen@uit.no